

MEMLÛKLERİN GERİLEMESİNİN İKTİSADİ SEBEPLERİNE BİR BAKIŞ

Altan ÇETİN*

ÖZET

Bu çalışmada Mısır'da kurulmuş olan Memlûk Türk Devleti'nin çöküşündeki iktisadi sebeplere ana hatlarıyla bakılmıştır. Bu cümleden olarak, ekonomik çöküşte etkili olan siyasi, sosyal sebepler ifade edilmiştir. Devletin çöküşünde etkili olan savaşlar ve hastalıklar devletin çöküşüne kadar devam etmiştir. İslam dünyasının kolonileşme yolunda ilk adımlarını atan batı karşısındaki durumu ve Osmanlıların bu gelişmeler neticesindeki vaziyetinden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, İktisat, Mısır

ABSTRACT

This subject concerned with economical reasons of Mamluk regression. We dealt with political, social reasons that was influential in this regression. In spite of continous wars and diseases, which caused the destruction of State. We stressed position of İslamic world against the west which was begining of colonization and Ottomans position result of this process

Key Words: Mamluks, Economic, Egypt

* * *

Memlûkler Devleti, 1250 senesinde Mısır'da kurulmuş olup, sultanları Kıpçak bozkırları ve çevre ülkelerden getirilmiş olan Türk asıllı kölelelerden oluşan bir devlettir. Eyyûbiler Devletini yıkarak onların yerine devletlerini kurmuşlardır. Memlûkler, Türk ve İslâm tarihinde ciddi rolü olan bir devlettir. Siyasi olarak; Haçlı ve Moğol saldırılarını durdurmuş, Abbasi halifeliğini Mısır'da yeniden tesis etmişlerdir. Kültürel olarak, Türk dilini ve kültürünü Mısır'a taşımışlar ve devirlerinde pek çok sahada eserler vücuda gelmiştir. Moğol sürülerinin altında yıkılan Bağdat'ın yerini Kahire almış ve

*Araş. Gör., Gazi Üniv. Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü.

İslâm medeniyeti kendisine yeni bir melce ve merkez bulmuştur. İki asırdan fazla Mısır'a hükmeden Memlûkler 1517'de Osmanlılar tarafından Mercidabık ve Ridaniye savaşları sonucunda ortadan kaldırılmışlar ve tarihteki yerlerini almışlardır¹. H. Becker Memlûkler hakkında şunları söyler; "Moğolları mükerreren geri atanların Memlûkler olduğunu bir kere göz önüne getirelim. Düşünelim...Nil vadisinde siyasi ve harsi devamlılığı onlar sağlamışlardır. İslâm dünyasında diğer hiçbir yerde bu gösterilemez." Bu hususta Von le Coq "Mısır'ın eski kültür zemininde, intizamlı zengin sanat hayatı daima, idare Arap valilerden Türk'lere geçtiği zaman gelişmiştir." demektedir². Bu ehemmiyetleriyle tebarüz eden Memlûkler bizlere ibretâmiz eserler ve yolumuzun yön levhaları hükmünde manevi terekeler bırakmışlardır. Memlûkler devletinin gerilemesinin sebepleri arasında, Ortadoğu'nun umumî gerileyişinin sebeplerinin de bulunabileceği söylenebilir. Memlûklerin çöküşünde hem özel hem de genel sebepler bulunmaktadır. Her milletin bir ömrü olduğu ve bu ömrün sonu geldiği zaman, bunun ne ertelenebileceği ne de geciktirilebileceği hakikatini İbn Haldun tavırlar nazariyesiyle formüle etmiştir. Tabiidir ki her yükselişin olduğu gibi her inkırazın da sebepleri olacaktır. Memlûk Devleti de mukadder kaderini yaşamış ve bunun zımında bir takım sebepler peş peşe sıralanmış ve devletin çöküşü Osmanlı fethiyle tamamlanmıştır.

Memlûkler'in gerileme ve çöküşünde bir takım ekonomik sebepler de görülmektedir. Ortadoğu'nun ekonomik yapısını zayıflatan pek çok saldırı olmuştur. Bunun bazen bölge iktisadî dengelerini sarstığı görülür. Haçlı Seferleri, Moğol, Timur istilaları³ ve Moğollarla Avrupalılar'ın -meselâ, Bedouin- yaptığı ittifaklar

¹ Kâzım Yaşar Kopruman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, c.6, İstanbul, 1993, s. 434-542.

² Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s.172.

³ "Mısır'ın siyasi ve ekonomik açıdan yediği büyük darbelerden biri de Mısır sınırlarına kadar gelen ve Şam'daki zengin çarşı ve zanaat merkezlerini yok olmakla karşı karşıya bırakan Timur istilasıdır. On beşinci asır seyyah ve tarihçileri Timur istilasından sonra, Şam'ın eski ticari hareketliliğine kavuşabildiğini yazarlar. Makrizî 15. asrın başlarında Kahire çarşılarının haraplığından bahseder." Subhi Lebib, "Siyasetu Mısır et-Ticariyye fi Asri'l-Eyyubiyin ve'l-Memalik", *el-Mecelle et-Tarihiyye el-Mısriyye*, c.18-19, Kahire, 1981-1982, s.142.

Ortadoğunun iktisadi yapısına ve dolayısıyla Memlûklere de çok zarar vermiştir⁴. Bu istilalar neticesinde bazı topraklar boşalmış ve bazı bölgelerde yoğun nüfus yığılmaları olmuştur. Bu durumun fiyat artışlarına yol açtığı görülmüş sonucunda ekonomik hayat krize girmişti⁵. Bu kargaşa ortamı içerisinde bu düzensiz halk hareketleri esnasında salgın hastalıklar baş göstermişti ki, bu büyük oranda nüfus azalmasını beraberinde getirmişti⁶. Memlûkler devrinde büyük veba salgınları olmuştu⁷. Meselâ, Kahire’de bir veba salgını esnasında 30.000 insan bir günde ölmüştü. Bu sayı bir senede 900.000 insana yükselmişti⁸. Bu durum Ortaçağlar için çok büyük ve yıkıcı bir rakamdır. Bu felaketlerin yanında gelen çekirge sürüleri tarım alanlarını alt üst etmiş bu durumun devletin iktisadı için yıkıcı tesirleri olmuştu. Memlûk kaynaklarında bu konuda pek çok bilgi vardır.⁹

Bu devirde insan gücünde bir azalma olmuş, tarım sahaları zarara uğramış; dolayısıyla tarım gerilemiş; bu da Mısır’ın bu devirdeki gerileme sebeplerinden biri olmuştur. Dolayısıyla, tarıma dayalı vergi gelirlerinin azalmıştır¹⁰. Meselâ, Mısır’da Fatimîler zamanında 10.000 olan köy sayısı 2170’e düşmüştü. Buna paralel olarak, topraktan gelen gelir de azalmıştı. 1282’de 10.8 milyon Dinardan 1315’te 9.8 milyon Dinara ve 1517’de 1.8 milyon Dinara inmişti. Bahsettiğimiz istilalar ve hastalıklar ve bunlara paralel göçler

⁴ Charles Issawi, "The Decline of Middle Eastern Trade, 1100-1850, Islam and The Trade of Asia (Ed. D.S. Richard), Oxford, 1970, ss.246-247 ; Bernard Lewis, "The Arap Eclipse" The Economic Decline of Empires (Ed. Carlo Cipolla), London, 1970, s.113-114.

⁵ Eliyah Asthor, "The Economic Decline of the Middle East During the Later Middle Ages an Outline", Intenational Conference on the Economic History of Middle East, 800-1914, Haija, 1980, s.254-255.

⁶ Asthor, a.g.m., 1980, s.254-255.

⁷ el-Makrızî, Kitabu’s-Sulûk li Marifeti Düveli’l-Mulûk, (Tah. M.M. Ziyade- Said Aşur), c.4, Kahire, 1956, s.1048; İbn Tagrıberdi, en-Nucumu’z-Zahire fi Muluk-i Mısır ve’l-Kahire, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), c.14, Beyrut, 1992, s.363; İbn Hacer, İnbau’l-Gumr bi Ebnai’l-Umr, (Abdulvehhab el-Buharî), c.9, Beyrut, 1986, s.222b/7.

⁸ Ivan Hrbek, "The Mamluks", The Cambiridge History of Afruca, c.3, (Ed. Ronald Oliver), London, 1977, s.53.

⁹ el-Makrızî, a.g.e., c.4, 2. Kısım, s.1046; Lewis, a.g.m., s.113-114.

¹⁰ C. Petry, The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages, Princeton, 1981, s.27.

sonunda tarım toprakları boşalmış, sulama sistemleri zarar görmüş bu da ziraî gerilemeyi getirmişti¹¹.

Tarım endüstrisi'nin çökmesi ve bunun sonucunda batıya hammadde satıcısı durumuna düşülmesi endüstriyel sahaların boşalmasına ve atıl kalmasına sebep olmuştu¹². Ortadoğu'da bir süredir mevcut olan teknolojik gerileme kendisini Mısır'daki tekstil merkezlerinin kapanmasıyla göstermişti¹³. 14. asırdan itibaren artık doğuya gelen Avrupalı gemilerin endüstri eşyası ve bilhassa dokumalar ile yüklenmeleri bunların, Bizans'ta olsun, Müslüman memleketlerinde olsun, kolaylıkla satılmaları, baharat ve saireyi bu getirdikleri eşya ile mübadele etmeleri sebebiyle, bu asır sonlarına kadar kuvvetli dokuma merkezleri olan yerlerde, meselâ, İskenderiye şehri'nde bu sanat neredeyse iflas edecek durumdaydı¹⁴. Ortadoğu'da bu endüstriyel gerilemenin diğer sebepleri arasında ifade ettiğimiz tarımdaki gerileme sebebiyle hammadde sıkıntısı çekilmesi, modern teknolojinin kullanılmaması, tüccarların ve sanat erbabının devletten destek görmemeleri ve zayıf kalmaları gibi sebepler de sayılabilir¹⁵. İfade ettiğimiz gibi endüstrideki gerileme yüzünden Ortadoğu ülkeleri Avrupa'ya hammadde satan devletler haline gelmişlerdi¹⁶. Teknik sahadaki ilerlemelerin gerisinde kalınması, her sahada kendini gösterdiği bir devir yaşanmaktaydı ki, bu bir zihniyet geriliğinin tazammun ettiği bir şeydi. Şu manzara bunu çok iyi açıklamaktadır. Doğunun gerilemesinde de bu fikirlerin benzerleri tesirli olmuştur denilebilir; "Bazı Müslümanlar ateşli silahları red ve bunlardan çok az yararlanma yoluna gittiler. Örneğin, Mısır'daki bir zamanlar güçlü Memlûk Sultanlığı yiğitliğe yakışmayan bu silahları hor gören bir tavırla karşıladı ve kullanım alanını toplumsal bakımdan düşük konumlu unsurların asker yazıldığı birimlerle sınırladı. Memlûklerin

¹¹ "Bu salgınlar sırasında binlerce sivil ve askerin hayatını kaybettiği ve bu yüzden satışlar azalması ve çarşıların kapanması ile ilgili olara kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır." Makrizî, a.g.e., c.4, 2. Kısım, s.1042-1043; Issawı, a.g.m., s.248-249.

¹² Asthor, a.g.m., s.285.

¹³ Asthor, a.g.m., s.284.

¹⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I, İstanbul, 1995, s.352.

¹⁵ Issawı, a.g.m., s.251.

¹⁶ Asthor, a.g.m., s.262.

hem güneyden gelen Portekizlilere, hem de kuzeyden gelen Osmanlılara karşı koyamaması şaşırtıcı değildir. Osmanlıların Mısır'ı feth etmesinde sonraki dönemi yazan Mısırlı tarihçi İbn Zümbül, bu konudaki Memlûk tavrını çok iyi dile getirir. Aktardığına göre; tutsak bir Memlûk emri karşı karşıya geldiği Osmanlı padişahı Selim'e şunları söyler; Dünyanın her tarafından derme -çatma bir ordu kurmuşsun; Hıristiyanlar, Rumlar ve ötekiler. Beraberinde Avrupa Hıristiyanları'nın savaş meydanında Müslüman ordularının karşısına çıkma gücünü bulamadıkları bir sırada ustaca geliştirdikleri şu icadı getirmişsin. Bir kadın bu tüfek denen şeyi ateşleyebilirse bir alay adamı durdurabilir. Eğer bu silahı kullanmayı seçmiş olsaydık, siz bu işte önümüze geçemezsiniz. Ama biz Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in sünnetini, Allah yolunda kılıç ve mızrakla cihada gitmeyi bir tarafa atmayan insanlarız..... Yazıklar olsun sana; Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine şahadet edenleri nasıl ateşli silahlarla vurabiliyorsun!¹⁷.

Bu karışık ortamda ne yazık ki, Müslüman hükümdarların basiretli adımlar atamadıklarını ve telafi edilemez hatalarla sona giden süreci hızlandırdıkları görülmektedir. Memlûk sultanları, gıda maddeleri ve diğer mamul maddeler üzerinde ihtikâr politikası uygulamışlar; bu durum fiyatların yükselmesine ve çarşılarda düzensizliğe ve Mısır'da açlığın zuhuruna sebep olmuştur¹⁸. Bu işin en bilinen siması Sultan Barsbay idi. Sultan, Mısırlı tacirlerin Cidde'ye, Mısır yahut Avrupa mallarını götürmelerini engelleyerek Hindliler'i, bu malları kendi tespit ettiği fiyatlardan almağa mecbur etmişti. Bundan başka, bütün tüccarlar hangi memleketten gelirse gelsinler, mallarını Mısır gümrüklerinden geçirmeye mecbur tutuldular. Barsbay aynı zamanda, Suriye ve Mısır tüccarlarına aldıkları Hind mallarından da bir ihraç vergisi aldı¹⁹. Sultan Barsbay, 1423'te şeker ve 1429'da baharat ticareti üzerinde tekel politikası uygulamaya başladı. Sultan 50 Dinar'a aldığı biberi İskenderiye'de

¹⁷ Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler, Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, (Ter. Nureddin Hüseyin), Ankara, 1995, s. 12-13.

¹⁸ Tevfik Yüzbekî, *Tarihu Ticare Mısır el-Bahriyye fi Asri'l-Memalik*, Musul, 1975, s.135-136.

¹⁹ M.Sobernheim, "Barsbay", *İ.A.*, c.2., İstanbul., 1944, s.318.

130 Dinar'a satıyordu ki, aynı mal daha önce 80 Dinar idi²⁰. Ayrıca O bazı maddeleri de -zeberced, şap, natrun vs.- ihtikârı altına almıştı²¹. Sultan Barsbay'ın ticaret üzerinde müdahalesi (tekel politikası) Mısır ekonomisini zamanla sarsmıştı. O, Kızıldeniz'de kendi merkezlerini kurmuş ve ayrıca o, İskenderiye'de Frank ve Avrupalılar'dan yüksek vergiler istemiş, bu durum onları Mısır'dan uzaklaştırmakla kalmamış, yeni ticaret yolları aramaya itmişti²². Sultan Barsbay'ın 1436 senesinde Frank tüccarların Divan-ı Sultanî dışında bir yerden biber almalarını yasakladığı görülmektedir²³. Bu devirde sultanlar tüccarlara zalimce davranmış, onlardan fazla vergiler istemiş, sebepsiz yere mallarını müsadere etmiş, yapılan antlaşmalara muhalefet etmişlerdi²⁴. Sultan Barsbay vergi toplamaktansa ticaret yapmanın daha iyi olacağını düşünmüş, Suriye malları, kereste, ve hububat satışında ve ifade ettiğimiz şeker, baharatta ihtikara²⁵ gitmiş ve onun siyasetinin takipçileri de devam ettirmiştir²⁶. Meselâ, Sultan Aynal (1453-1461) 1450'li yıllarda biberi 100 Dinar'a, Müeyyed Ahmed (Sultanın Oğlu ancak 4 ay tahtta kalabilmiştir) 1462'de 85 Dinar'a Kayıtbay (1468-1495) 100 Dinar'a satmışlardı²⁷. Sultan Barsbay ifade ettiğimiz bu kötü gidişe karşı yeni vergiler koyma yoluna gitmiş ve çok ağır vergiler takdir olunmuştu. Hatta Sultan bir keresinde Kahire kadısına "yeni vergiler koyabilir miyiz" diye sorunca, "Efendim! Sultan'ın hanımı oğlunun sünnetinde 30.000 Dinarlık bir kıyafet giyerken, nasıl yeni vergiler koyabiliriz?" demişti. Tabii ki bu sultanın tek karısı değildi ve diğerleri de vardı²⁸ şeklindeki bilgi durumun vehametini ve garabetini ortaya iyi bir şekilde koymaktadır. Ayrıca bu devirde Tüccar-ı Sultani²⁹ler zuhur etmiş ve bunlar iç ticarete başarılı

²⁰ Hrbek, a.g.m., s.57.

²¹ Yûzbekî, a.g.e., s.135-136.

²² Petry, a.g.e., ss.26-33; Kâzım Yaşar Koprman, "Barsbay", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, C.5, İstanbul, 1993, s.84-85.

²³ el-Makrızî, a.g.e., c.4, s.967.

²⁴ Yûzbekî, a.g.e., s.131-133.

²⁵ Sobernheim, a.g.e., s.318.

²⁶ Lewis, a.g.e., s.113-114.

²⁷ Hrbek, a.g.m., s.57.

²⁸ Lewis, a.g.m., s.114.

²⁹ "Sultanın köle taciri Tacir el-Memâlik diye adlandırılmaktaydı. Öyle görünüyor ki bu kişi, memlûk satın almak için seyahate çıkmayan ama ticareti kontrol etmekle

olmuşlarsa da dış pazarların durumunu kontrol ve bazı tüccarlarla karşılıklı ilişki kurma dışında başarılı bir şey yapamamışlardı. Burcî Memlûkler Devri'nde devletin resmi tüccarları, Mısır'ın dış ticaretteki prestijini sarsmışlardı³⁰. Memlûkler devri ticaretinin temel taşlarından olan Karimî tüccarları, bu devirde etkinliklerini yitirmişlerdir.

Sultan Barsbay'ın 1424'de yabancı paraların ülkede dolaşımını yasaklamış (Venedik Dukatları Floransa Florinleri vs.) ve kendisi altın, gümüş, bakır paralar darb ettirerek onların yerine kullanmış ve bunun takipçileri de devam ettirmişti. Fakat devamlı basılan bu karşılıksız paralar fiyatları yükseltmiş, insanların alım gücü düşmüş ve bir çok fabrika ve işyeri kapanmıştı³¹. Paranın değerinin (ayarının) düşürülmesi değerlerdeki genel bunalımın bir belirtisidir. Devrin müellifleri bu durumu şöyle yorumlar eder: verimsiz (kötü) yönetim iyisini kovdu. Tepedeki yöneticiler halkı ezmektedir. Yük ve memuriyetlerin adil bölüşümü yerine Kur'an'daki ana ilkeler yerini, saygısı olmayan su-i istimalci yönetime bıraktı. Müellif bir değer ölçüsü olarak (namusu'l-adil) parayı Allah'ın kanunu (Şeriatı) ile (namusu'l-ekber) birleştirmektedir. Mali sistem ancak tüm sosyo-ekonomik ve siyasal sistem düzene sokulduğunda, yani Kur'an'daki ana ilkeler uygulandığında yeniden organize edilebilir ve dini gayret ile şunları yazar: "Yüce Rabbimiz, sultanımıza kendini ümmetimizin ihyasına adama ilhamı ver ki tıpkı Allah'ın hem yönetenler hem de yönetilenlerin mutlak ölçüsü olması gibi, dirhem bir kez daha bütün diğer (ayrıca yabancı) paraların standart eğilimi olsun." Para birimleriyle oynamanın sebep olduğu fiyat enflasyonu müellif için sadece mali bir olgu değildir. Ona göre hasta bir para (manen) hasta bir toplumun ürünüdür. Kıtık ve açlık, ona göre, sadece Nil'in belirli dönemlerde çok fazla ve diğer dönemlerde çok az sulama suyu getirmesi gibi doğal afetlerin sonucu değildir. Bu şekilde, doğal bir

görevlendirilmiş bir devlet memuru idi. Bu görev genellikle bir memlûk emirine emanet edilirdi. Çoğunlukla bu "Onlar Emiri" idi. Bazen de daha yüksek rütbesi olan bir emir olurdu. Tacir el-Memâlik'in görevinin adı bazen de "Muallimiyat ed-Dallalin" olarak geçer." David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (Çev. Samira Kontantamer), Ege Üniv. Ed. Fak. Tarih İncelemeleri Dergisi, IV, 1989, s. 215-216.

³⁰ Petry, a.g.e., s.29.

³¹ Hrbek, a.g.e., s.59.

faktör tarafından yaratılan sorun her zaman beşeri örgütlenmeyle çözülebilir. İslâm'ın altın çağında ve hatta firavunlar zamanında Nil çok az veya hiç sorun olmuyordu. Bunalım sebepleri rejimin sosyo-ekonomik başarısızlığında aranmaktadır. Ülke, aşırı vergilenme ve baskıcı angarya ile fazla üretimin kaymağını yiyen bir sınıfın yükü altındadır. Mısır'da dolaşımda olan üç tür madeni para vardı. Altın Dinar, gümüş dirhem, bakır fels. Devletin hazinesini doldurmak için, Memlûk hanedanı giderek artan miktarda düşük değerli fulus piyasaya sürmekteydi. Hakikatte bu örtük bir devalüasyondur (para sahtekarlığı) zengin sınıflar kendilerini korumak için Dinar ve dirhemler istif etmeye başlamışlardı³². 10-11. yüzyıllardaki Yahudi, Bizans ve Avrupalı tüccarların hakimiyeti 12. asır'dan itibaren Mısır tüccarlarının hassaten Karimî Tüccarları'nın³³ eline geçmiş ve

³² Abbas Mirahor, "İslâm Alimleri ve İktisadi Düşünce", İktisad Risaleleri, (Der. Mustafa Özel), İstanbul, 1994, s.96-97; "15. asrın Ortadoğu haritasına inceleyici bir gözle bakıldığında, bu asrın ilk yarısındaki bölgedeki tarihî değişimin ve olayları anlamamıza yardım etmektedir. Bu olayların ilki ve en tehlikelisi Mısır'ın Kuzey sınırında istikrarın kaybolmasıdır. Bu, Timur'un Anadolu'daki işgallerinden sonra oluşmuş bir durumdur. Türk kabilelerinin göçleri, bunların yoğun hareketleri, siyasi değişimler ve sınırlardaki saldırılara düzenlenen seferlerde harcanan paralar yüzünden Mısır maliyesi büyük zarar görmüştü. Ayrıca Rodos ve İşbiliye korsanlarının faaliyetleri, bunun yanında Anadolu sahillerine yaklaşan Türkmenlerin korsanlık yapmaları; Doğu Akdeniz deniz yolları ve Mısır'ın kıtlık zamanlarda ihtiyaç duyduğu maddeleri taşıyan gemilere saldırmaya başlamaları ayrı bir sorun oluşturmuyordu." Lebib, a.g.m, s.142.

³³ "Karimî isminin menşei hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Birisi neşet ettikleri yerden dolayı bu ismi aldıklarıdır. Batı Sudan'da Kanem el-İslâmiyye denen ve Memlûkler'den olduklarından oraya izafeten Karim adını almışlardır. El-Kalkaşandi el-Ayzâb, Kusayr, Tûr ve Süveys'den Mısır'a ulaşan tüccarlara Karimî tüccarları diyor ve bunların Funduk-ı Karimî denen Fustat'ta Nil nehri kenarında bulunan hanlara indiklerini söylemektedir. Diğer bir görüşe göre ise taşıdıkları, iştigal ettikleri ticaret metaini (Kuararima) dolayısıyla bu ismi almışlardır. Arap tüccar mektuplarında, 11. yy'ın 30. ve 40. yıllarında (1030-1040) adları geçmektedir. Burada da ticaretle uğraşan tüccarlar ve gemi kaptanları manasına Hindistan'dan Yakınoğu'ya mal taşıyan tüccarlar olarak ifade edilmişlerdir. Müslüman kaynaklarında ise, On birinci yüzyılın yetmişinci yıllarında isimlerine rastlanmaya başlanmıştır. (1070) Karimî tüccarları 14. y.y. ortaları ve ikinci yarısından sonra çok önem kazanan milletlerarası ticarete damgalarını vuran tacirler olarak görülmektedirler ki bunlar idareler üzerinde de etkili olmuşlardır. Karimîler aslında biber ve baharat taciri idiler, ancak bunun dışında bankacılık, tarım ve köle ticareti ile de uğraşmışlardı. Karimî tüccarları bunun yanında buğday,

batılıların etkinliğini sona erdirerek iktisadî hakimiyeti ele geçirmişlerdi. Batılılar bu yeni engeli kırmak için bazı saldırılarda bulunmuşlardı. 1219 ve 1249'da Dimyat'a, 1315'te İskenderiye'ye saldırmışlarda da başarılı olamamışlardı. Fakat onların yapamadığını Memlûk Sultanı Barsbay ülkedeki nüfuz azlığı, tarımın gerilemesi, endüstrinin zaafa uğraması, ticaretin zayıflaması, yüksek askeri harcamalar, enflasyon, para depresyonları gibi sıkıntıların yaşandığı bir ortamda³⁴ ticareti devlet inhisarına almış 2 ile 10 Dinar arası olan vergilerin yerine 80, 100, 120 Dinar vergi getirmiş, bu, Avrupa'da fiyatları arttırmış; bu arada Karimî tüccarlar da ortada kalmış³⁵ ve yukarıda da ifade edildiği gibi devlet temel felsefelerinden kopmuş ve bulunduğu koydan akıntıya yakalanan bir gemi gibi sürüklenip gitmiştir. Ekonominin çöküşüne tesir eden bir amilin de salgın hastalıklar olduğunu ifade etmiştik. Tarım ve dolayısıyla endüstriyel olan zararın yanında salgınlar (hassaten veba) Bahrî Memlûkler'in sayısını etkilemişti. Çünkü bu salgınlar Güney Rusya steplerini de etkilemişti. İç çatışmaların da buna eklenmesiyle, Memlûkler'in ihtiyacı olan köle gelişi azalmış ve bu sebeple, Çerkesler Memlûk olarak Kalavun devrinde istihdama başlanmıştır³⁶. Yeni alınacak Memlûkler için ödenen yüksek paralar askerlere ve askeri seferlere

un, pirinç ve şeker gibi zirai maddeler ve kereste, ipek, silah, zırh ve Yemen mücevharatı ticaretiyle de iştigal etmişlerdi", Said Aşûr, *el-Asru'l- Memaliki fi Mısır ve ş-Şam, Kahire, 1994, s.448; Kalkaşandi, Subhu'l-Aşa fi Sinaati'l-İnşa, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), c.3, Beyrut, 1988, s.537; Subhi Lebib, "et-Tüccar el-Karimîyye ve Tüccar Mısır fi Usuri'l Vusta", el-Mecelle, et-Tarihiyye el-Mısriyye, c.4, Kahire, 1954, s.6 ;Asthor, a.g.e., ss.270-271; Eliyah Asthor, "The Karimî Merchants", *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages, 1978, London, s.55; Walter j. Fischel, " The Spice Trace in Mamluk Egypt, A Contribution to the Economic History of Medieval Islam", Journal of Economic and Society History of the Orient, 1,1957-1958, s.165.**

³⁴ "1438(Sultan Barsbay'ın saltanatının son senesi)' senesindeki veba Bilad-ı Şam'da kışın başlamış ve bir anda Mısır'a yayılmış ve binlerce kişi ölmüştü. Sultan bunun yayılma sebebini sorduğunda zinanın yaygınlaşması olduğu cevabını alınca kadınların ve cariyelerin dışarı çıkmasını yasaklamıştı." İbn Hacer, a.g.e., c.9, s.222b/7; "Bu sene(1438) çıkan veba o kadar kötüydü ki her gün sadece Bab-ı Nasr'daki musalladan ortalama 400 cenaze kalkıyordu. Kahire'de bundan başka 10-15 kadar daha musalla vardı.", Makrızî, a.g.e., c.4, 2. Kısım, s. 1046.

³⁵ Issawi, a.g.m., s.261-262.

³⁶ Hrbek, a.g.e., s.53.

ödenen yüksek paralar, lükse kaçan hayat tarzı, devlet görevlilerinin müsrif yaşantıları enflasyonu yükseltmişti. Boşta gezen ve emekli Memlûklere verilen paralar kesildiğinde bu kişiler isyan ediyorlardı. Sultanlar bu kişileri tedip için idam, hapis, sürgün ya da az bir kısmına maaş vererek, bazılarını da halkın içinde bırakarak, onları elimine etme veya dağıtmayı denemişlerdi³⁷. Bunu Osmanlıların, Güney Avrupa'daki askerî başarıları ve 1453'te Bizans'a ölümcül darbeyi vurup, başkent İstanbul'u ele geçirmeleri izlemiştir. Osmanlılar Güney Rusya, Karadeniz ve Doğu Akdeniz'deki önemli ticaret yollarına da hakim olmuşlardır. Mısır'ın çok önemli ortağı olan Venedik, bu darbeden ziyadesiyle etkilenmiştir. Diğer taraftan Cenevizliler, gerekli sayıda köleyi Karadeniz üzerinden Mısır'a götürmekte zorlanmışlar ve yaşı büyük Memlûk getirmek durumunda kalmışlardır. Bu da bu Memlûklerin eğitimini zorlaştırıp, askeriye'nin bozulması ve maneviyatın zayıflamasına neden olmuştur³⁸. Aynı zamanda çıkan veba salgınları pek çok sayıda askerin ölmesine, onun ötesinde memluk olarak satılan küçük yaşta çocukların kaybı Mısır ve Şam bölgesinde büyük sıkıntıya sebep oluyordu³⁹.

Mısır'ın ekonomik çöküşünün diğer bir sebebi 1450-1550 arası Avrupa'nın geçirdiği tahavvüllerdir. Avrupalılar ekonomik bir devrim geçirmişler, yeni denizcilik teknikleri geliştirmişlerdi⁴⁰. Aynı devirler ve öncesi Ortadoğu'da gemi sanayii zayıflamış, batıya dayanır bir hal almıştı. Gemiler için lazım olan ahşap ve demir madenlerinin gelmemesi, Batı ile 13. asırda münasebetlerin bozulmasından dolayı orada gelişen gemi sanayiinden yararlanılamamıştı⁴¹. Mısır İtalya şehirleri ile kesif ticarî faaliyete girmişse de 15. asrın sonunda ifade ettiğimiz sultanların kötü politikaları sebebiyle İspanyol, Portekiz ve İngilizler yeni ticaret yolları araştırmaya başlamışlardı⁴². Bu araştırmalar çok geçmeden semeresini vermiş, coğrafi keşifler adını alan büyük deniz hareketleri başlamış ve bu durum bir müddet sonra ticaret yollarının istikametinin değişmesine sebep olmuştu. Coğrafi

³⁷ Petry, a.g.e., s.27-28.

³⁸ Lebib, a.g.m., s.142-143.

³⁹ Makrızî, a.g.e., c.4, 2.Kısım, s.1048.

⁴⁰ Petry, a.g.e., s.29.

⁴¹ Asthor, a.g.m., s.281; Yûzbekî, a.g.e., s.132.

⁴² Petry, a.g.e., s.30.

keşifler Mısır'ın ticarî hayatına büyük bir darbe vurmuştu. Bu hareketler zamanında denizci Henri isimli Portekiz Kralı Afrika'ya adamlarını yollamış 1444'de Re'su'l-Ebyad, 1447'de Re'su'l-Ahdar bulunmuştu⁴³. Bu keşif hareketlerine 1497 senesinde Kral Don Manoen'in emriyle baharat yollarının ve baharat kaynaklarını araştırmak için dört gemilik bir kafiyle keşif gezisiyle görevlendirilen Vasko do Gama⁴⁴ 1498 yılı 17 Mayıs'ında Hindistan'da Ümit Burnu'nu bularak son noktayı koymuştu.⁴⁵ Portekizlilere bu seferlerinde İbn Macid adlı Müslüman denizcisi rehberlik etmişti⁴⁶. Vasko do Gama Ağustos 1499'da beraberinde baharat yükü olduğu halde Lizbon'a dönmüştü. Eskisine göre daha ucuz ve emin bir yol bulmuştu. Bu durum, Memlûk ticaretine öldürücü bir darbe vurmuş ve hayat damarını kesmişti⁴⁷. Portekizliler bu coğrafi keşiflerin yanında Müslüman tüccarların Hint Denizi'ndeki ticaret gemilerine de saldırıyorlardı. Ayrıca, Portekizlileri Frenk korsanları destekliyorlar, onlar da Akdeniz limanlarına hücum ediyorlardı. Onlar yine Kızıldeniz'de faaliyet yürütüyor ve denizcilerin buraya girmesini engelliyorlardı. Bu da Mısır ekonomisine ayrı bir darbe vuruyor ve limanların atıl kalmasına sebep oluyordu⁴⁸. Kansuh el-Guri (1501-1516)'nin sultanlığı yıllarında zuhur eden bu sıkıntılar, Portekizlilerin 1500'de Kalküta ve 1511'de Malâka'yı ele geçirerek ilerlemeleriyle ziyadeleşiyordu. Bu durum Batı-Avrupa ile Yakın-Doğu arasında ana ticaret yolu olan Mısır'ın iktisadî durumunu tehdit etmekteydi. Tüm bunlar ticaretin Memlûkler'den Portekizlilerin inhisarına geçmekte olduğunun alametiydi. Bu büyük tehlike karşısında Hindistan'daki ve Arap Yarımadası'nın güneyindeki Müslüman hakimler Guri'den yardım istemişlerdi. Kansuh el-Guri, kendi devleti'nin de dayanağı olan ana gelir kaynağını tehdit eden bu tehlikeyi bertaraf için önce siyaset ve

⁴³ Yûzbekî, a.g.e, s.137-138.

⁴⁴ Vasko do Gama, *Yevmiyat Rihle Vasko'do Gama (Ter. Arb. Abdurrahman Abduşşeyh)*, Kahire, 1995, s.27.

⁴⁵ Lewis, a.g.m., s.114.

⁴⁶ İsmail Yiğit, "Memlûkler" *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, C.7, İstanbul, 1989, s.126.

⁴⁷ Lewis, a.g.m., s.114.

⁴⁸ Yûzbekî, a.g.e, s.138-140.

barış yolunu denemişti. Papa'ya çağrı yaparak, Portekizliler ve İspanyollar'ın doğudaki ve batıdaki bütün Müslümanlara zarar vermelerini önlemesini istedi. Bundan netice alamayınca, 1503'de bir donanma göndermişse de donanma yenilmiştir⁴⁹. Gücerat Hakimi I. Mahmut Han (1458-1511) Guri'den yardım istemiştir⁵⁰. 1508'deki çatışmalarda (Saul limanı) Memlûkler galip gelmişlerse de ertesi yıl Dieu deniz harbinde Memlûkler yenilmişlerdi. Portekizliler 1513'de Aden'e saldırmışlardı⁵¹. 1516'da Selman Reis komutasındaki donanma Beni Tahir Hanedanı'nın başkenti Zübeyde'yi istirdat eylemişti⁵². Ancak, ifade ettiğimiz gibi, kötü ekonomik durum ve geri kalmış bir gemi sanayii ile yapılacak pek bir şey de kalmamıştı. Aslında bu iki dünya arasındaki çekişme yepyeni bir devrin, yeni başlayan bir zihniyetin de habercisiydi. Coğrafi keşiflerden sonra, Haçlı Seferleri'nin tesiriyle ortaya çıkmış olan dini mücadele devresi nihayete erip, 16.-19. yüzyıllarda yayılacak olan sömürü devri başlamıştı. Yani dini çizgide giden mücadele- ki siyasî, iktisadî, içtimaî sahada - yerini iktisadî mücadeleye bırakıyordu. Bir yerde artık ticarî merkantalizm devresi başlıyordu. Bir manada dinin belirlediği Ortaçağlar'ın zihniyet dünyasından, batının oluşturduğu ettirdiği ve muhtelif kaynaklardan beslenen batının sanayi çağının zihniyetine geçiliyordu. Her ne kadar doğu siyasî gücünü Osmanlılar eliyle devam ettirse de, Osmanlılar da, Merkantalizm'e yenilen batıya mukavemet edemeyen Memlûklerin akıbetine, bu durumun daha sonraki safhası olan sanayi çağında yenilecek ve tarihi kaderini yaşamaktan kurtulmayacaktır. Batı ile Doğunun karşılaşması ve doğunun "mal ömrün huzur ve asayişini içindir, ömür mal cem eylemek için değildir."⁵³ anlayışıyla batının "emek ve toprağın yani insan ve tabiatın birer meta muamelesi gördükleri, paranın topluma ve değer yargılarına hükmettiği, mala göre programlı bir felsefe" taşıyan yapısı⁵⁴ gelişmeyi ve sınır taşımaz bir sömürüyü ön gören bir zihniyeti

⁴⁹ Yûzbekî, a.g.e., s.140.

⁵⁰ Yiğit, a.g.e., s.126.

⁵¹ Kopruman, a.g.e, c.6, s.526.

⁵² Yiğit, a.g.e., s.126.

⁵³ Sabri, Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, İstanbul, 1961, s.71.

⁵⁴ Mustafa Özel, "İktisatçı Ne İşe Yarar", İktisat Risaleleri, İstanbul, 1994, s.280.

15. yüzyılda çarpışmaya başlamış ve Osmanlı Devleti'nin ifade etmeye çalıştığımız felsefeleri tahmil yapısının farklı bir düşünce arka planına bağlı batı medeniyeti karşısında başka saiklerle beraber tarihi terk edip gitmesiyle sonuçlanmıştır. Oryantalizm kendi mantığı içinde bir doğu tanımlaması yapmıştır. Bu gelişmeler içinde günümüze gelinmiştir. Bugün az gelişmiş ülkelerin önünde duran en önemli meselelerden biri, Batının kolonizasyon yolu ile gerçekleştirdiği kalkınmayı sömürsüz gerçekleştirme zorunluluğudur⁵⁵. Bu cümleden olarak, coğrafi keşiflerin Memlûkler dönemi ve bu devir gelişmeleriyle ilgili yönünün ihmal edildiği, ve bunun da her seviyede ifade edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

⁵⁵ Bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı", *İktisad ve Din*, (Der. Mustafa Özel), İstanbul, 1994, s.30.